

Старко В. Ф.,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

СПОНТАННІ КАТЕГОРІЇ: РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ФІКЦІЯ?

У статті розглянуто зміст поняття спонтанних категорій у когнітивній лінгвістиці й психології. Обґрунтовано потребу розрізняти підтипи цих категорій та виокремлювати їх як окремий клас випадків, відмінний від звичайних категорій.

Ключові слова: спонтанні категорії, категоризація, когнітивна лінгвістика.

В статье рассматривается содержание понятия спонтанных категорий в когнитивной лингвистике и психологии. Обосновывается необходимость различать подтипы этих категорий и выделять их как отдельный класс случаев, отличный от обыкновенных категорий.

Ключевые слова: спонтанные категории, категоризация, когнитивная лингвистика.

The articles considers the content of the notion ad hoc categories in cognitive linguistics and psychology. The author argues for a need to differentiate subtypes of these categories and single them out as a separate class of cases distinct from common categories.

Keywords: ad hoc categories, categorization, cognitive linguistics.

Дослідження природи процесів категоризації належить до ключових питань когнітивних студій. При цьому велику увагу надають типології категорій, позаяк із типами категорії корелюють різні механізми опрацювання інформації в мозку. У 1983 році американський психолог Лоренс Барсалов, відомий своїми численними проникливими дослідженнями в галузі психолінгвістики, ввів термін “спонтанні категорії” (англ. ad hoc categories) [2]. Він розвинув це поняття в пізніших працях [4; 5]. Термін усталився й здобув загальне визнання: в “Кембридзькій енциклопедії філологічних наук” 2010 року з’явилася окрема енциклопедична стаття авторства самого Л. Барсалова [3]. Автор протиставляє спонтанні категорії (наприклад, “що брати з собою в похід” або “що винести з хати у випадку пожежі”) звичайним (“кіт”, “бігти”, “щасливий”). Дослідник трактує спонтанні категорії як різновид природномовних категорій взагалі. З часом спонтанні категорії стали об’єктом дослідження низки дослідників [1; 6; 7; 9]. Було опубліковано дослідження, присвячені саме цим категоріям, а згадки про них неодмінно трапляються в оглядових та узагальнювальних працях (наприклад, [8]). Зацікавившись цим типом категорій, ми виявили низку непослідовностей у їх аналізі. Виникла потреба уточнити сам зміст поняття “спонтанні категорії” та відмежувати цей тип від подібних класів. Розв’язати це питання важливо, позаяк воно впливає на набагато ширшу ділянку досліджень категоризації. Розгляду змісту поняття “спонтанні категорії” та його місця в мовно-когнітивних дослідженнях і присвячено цю роботу.

Л. Барсалов перелічує такі ознаки спонтанних категорій: люди конструюють їх, щоб досягти цілей; їх часто утворюють спонтанно, щоб застосувати в специфічних контекстах (звідси й назва) [2]. В енциклопедичній статті 2010 року автор пропонує уточнену, розгорнуту дефініцію: “спонтанна категорія – це оригінальна (novel) категорія, сконструйована спонтанно задля досягнення мети, що релевантна в поточній ситуації. Наприклад, можна сконструювати категорію “туристичні розваги [tourist activities], які можна здійснити в Пекіні” під час планування своєї відпустки. Ці категорії оригінальні, бо ними зазвичай раніше не оперували. Їх конструюють спонтанно, бо вони не вміщені як готові до видобування структури знання в довготерміновій пам’яті. Вони допомагають досягти релевантної мети, організовуючи поточну ситуацію так, щоб підтримати ефективний рух до цілі” [3, с. 86].

Таке розуміння спонтанних категорій видається цілком виправданим. Прикладом може бути категорія, що її певний індивід конструює в унікальній реальній ситуації, наприклад, “що я можу використати в цій квартирі, щоб дістати до стелі”. Така категорія конкретна, прив’язана до унікальної ситуації, справді спонтанна й виведена з цілі (goal-derived). Однак шойно хоч один складник втрачає конкретику, категорія набуває ефектів типовості, починає відбивати можливий спектр варіантів заповнення. Наприклад, категорія “що можна використати в квартирі, щоб дістати до стелі” стосується вже типових квартир і типової висоти стель. Вона вже не є власне “спонтанною”. Слід також враховувати особу мовця – в цьому прикладі важить його ріст: висока людина наповнить згадану категорію (підбере потрібні предмети) інакше, ніж низька на зріст. Особа мовця також виступає джерелом типовості.

Отже, дійсно спонтанна категорія є цілком конкретною, прив’язаною до одного мовця в даній ситуації й певний момент часу, а тому має нульову типовість. Категорії з узагальненими складниками не можна вважати “спонтанними” у властивому розумінні, бо в них уже наявні ефекти типовості. Вони є, по суті, типізованими відповідниками спонтанних категорій й узагальнюють досвід мовця за довший період часу. Із цього випливає, що термінопозначення “спонтанні категорії” варто застосовувати лише до категорій із нульовою типовістю, які слід відрізняти від відповідних типізованих категорій.

Л. Барсалов розмежує ці два типи в такий спосіб. За першими він зберігає початкову назву “спонтанні категорії”, а другі називає “відцільованими категоріями” (goal-derived categories) [4; 5]. Дослідник твердить, що при частому використанні спонтанні категорії закріплюються в пам’яті, подібно до звичайних категорій. Наприклад, коли хтось вперше пакує рюкзак, категорія “що запакувати в рюкзак” є спонтанною, а після багатьох походів із рюкзаком вона закріплюється (becomes entrenched) у пам’яті [3, с. 86], тобто стає “відцільованою категорією”.

Здавалося б, відмінність чітка й зрозуміла, але інтерпретація результатів психолінгвістичних експериментів із цими категоріями наштовхується на проблеми. Згадані вище зразки “що брати з собою в похід”, “що винести з хати у випадку пожежі”, “туристичні розваги, які можна здійснити в Пекіні” – це спонтанні категорії, але лише в одиничному контексті, в конкретній ситуації, коли мовець ставить собі такі питання. Однак коли в психолінгвістичних дослідженнях респондентів просять вказати, що належить до таких категорій (формування назв категорій залишається без змін), то вони, фактично, розглядають типові ситуації турпоходу, пожежі тощо й подають відповіді, спираючись на власний досвід або уявлення про зовнішній світ. Тут вони оперують уже не спонтанними (одиничними, унікальними) категоріями, а їх типізованими відповідниками. Дослідники, що проводять ці експерименти, не бачать, на жаль, цієї відмінності. Вони роблять висновок, що відповіді респондентів вказують на те, як відбуваються процеси спонтанної категоризації, тобто як мовці заповнюють категорії “на лету”, відштовхуючись від певної заданої мети. Однак насправді це не так. Як ми показали вище на прикладі категорії “що можна використати в квартирі, щоб дістати до стелі”, заповнення таких категорій – це усереднена картина типових ситуацій, що відповідають заданому опису, з врахуванням особливостей мовця. Іншими словами, проблема в тому, що типізовані категорії надто суб’єктивні, прив’язані до конкретного мовця й його особливостей, щоб давати підстави для правомірних узагальнень. Узагальнення за даними різних респондентів може привести (і приводить) до недійсних або малоінформативних результатів, бо в них імпліцитно закладено надто багато змінних умов та суб’єктивних чинників. Наприклад, категорія “що взяти з собою в похід” має такі змінні: тип місцевості, тривалість походу, спосіб пересування, кількість учасників (від неї залежить розподіл вантажу), пора року, кліматичні й погодні умови, потреби та уподобання конкретного учасника, наявність туристичних засобів тощо. Наскільки інформативним може бути узагальнення результатів психолінгвістичного експерименту, в якому 30 учасників із різним досвідом заповнюють вказану категорію?

До чого призводить неусвідомлення природи цих типів категорій можна продемонструвати на прикладі роботи [1]. Спираючись на ідеї Л. Барсалова, автори обрали для вивчення “тематичні категорії”, як-от “риболовля”, “супермаркет”, “початкова школа”, “автоподорож”, “весілля”, й з’ясували, які предмети мовці з ними асоціюють. Вони витлумачити отримані результати як доказ того, що схеми активації нейронних мереж у мозку далеко виходять за межі фундаментальних (hard-wired) структур довготермінової пам’яті й що така активація відбувається динамічно, під впливом контексту, “на лету”. Однак ці тематичні категорії не є спонтанними (чи навіть відцільовими, бо не містять вказівки на мету). Навпаки, вони відбивають життєвий досвід і типові ситуації, в які потрапляють мовці, а тому інформацію про них респонденти видобувають саме з довготермінової пам’яті. У цьому випадку йдеться про зв’язки між фреймами (як-от, супермаркет) чи сценаріями (наприклад, весілля) та елементами, що заповнюють їхні слоти. Активація й справді охоплює ці елементи, однак не спонтанно й не стільки під впливом контексту, як завдяки зв’язками в межах усталених структур мозку.

Наведені вище зауваги стосуються усіх “спонтанних категорій”, використовуваних у психолінгвістичних експериментах. Однак слід вказати на неоднорідність категорій навіть у межах вказаних різновидів. Такі випадки є як у піонерській праці Л. Барсалова [2], так і в його послідовників. Наприклад, важко зрозуміти, чому американський дослідник обирає категорію “що роблять немовлята” (things that babies do) як приклад, адже її навряд чи можна зарахувати до спонтанних чи відцільових. Йдеться просто про множину типових акційних характеристик певного типу суб’єктів. Ще один приклад такого самого типу: “що може впасти на голову” (things that could fall on your head).

Окремо стоять категорії, що їх респонденти ніколи не конструювали в житті, наприклад, “що завойовники забирають як здобич” (things that conquerors take as plunder), “як можна уникнути вбивства від рук мафії” (ways to escape being killed by the mafia). Вони не належать ані до відцільових категорій (бо не усталені в пам’яті), ані до спонтанних категорій (бо не пов’язані з конкретною ситуацією й досягненням поточної мети). Ще одна специфічна підгрупа – це ознакові категорії, тобто такі, що побудовані на основі ознаки: “що має запах” (has a smell), “що зроблено людиною” (manufactured by humans), “що є рідиною” (is a liquid). Ці категорії не пов’язані безпосередньо з певною метою і не є спонтанними, бо стосуються постійних характеристик об’єктів.

Проблемними виявляються й категорії, що їх Л. Барсалов досліджує як відцільові в пізнішій праці [5]. Наприклад, “чого не їсти на дієті” (things not to eat on a diet) має стосуватися, вочевидь, дієт для схуднення й набрання ваги, дієт хворих на різні недуги й дієт спортсменів. Категорія “подарунки на день народження” (birthday presents) охоплює не менш гетерогенні випадки: подарунки малій дитині й людині старшого віку, другу й офіційній особі, подарунки від багатой людини й малозабезпеченої тощо.

Різновидів “спонтанних категорій” може бути, насправді, набагато більше: “навіть важко уявити, які види спонтанних категорій існують” [2, с. 214]. Людська діяльність загалом є цілеспрямованою, тому конструювання будь-якої множини об’єктів задля досягнення певної мети чи на основі певної характеристики можна вважати “спонтанною категорією”. У цьому, на нашу думку, прихована чимала небезпека розмивання поняття категорії аж до його цілковитого унепридатнення.

Якщо подолати непослідовності в дослідженнях спонтанних і відцільових категорій, то вони можуть розкрити важливі аспекти когнітивних процесів. Для цього, проте, потрібно дотримуватися низки умов, зокрема дати чіткі визначення термінам; усвідомлювати природу одноразових (спонтанних) та типізованих категорій та відповідно їх досліджувати; контролювати змінні, імпліцитно закладені в назвах типізованих категорій; підбирати для експериментів гомогенні групи респондентів; використовувати точніші, конкретніші назви відцільових категорій тощо.

Однак у кожному разі важливо відвести цим результатам правильне місце в структурі вже здобутих знань. Л. Барсалов ставить спонтанні категорії поруч зі звичайними категоріями: “Теорії природних категорій пере-

важно відбивають те, що ми дізналися про звичайні категорії. Дальший аналіз спонтанних категорій може привести нас до відкриття загальнішої теорії категоризації, окремими випадками якої є звичайні й спонтанні категорії” [2, с. 211]. Проти такого потрактування є суттєві заперечення. По-перше, дійсно спонтанні категорії та звичайні категорії мають різну природу: перші щоразу конструйовано наново (з оперттям на фонові знання, поточну ситуацію й звичайні категорії), а другі видобувають із пам’яті. По-друге, спонтанні категорії одноразові, унікальні й вищою мірою змінні, а звичайні – постійні, тривалі й досить сталі. Перші прив’язані до конкретної ситуації (з її складниками, чинниками тощо) й до короткотермінової пам’яті, а другі застосовуються протягом тривалого часу, в різних ситуаціях, й довго зберігаються в пам’яті. Важливо також те, що назви категорій, що їх досліджує Л. Барсалов та його послідовники, мають форму, фактично, пошукової інструкції для створення “пошукового простору”, в якому мовець має знайти об’єкти, що відповідають заданим критеріям. Під час експерименту за цією інструкцією респонденти знаходять, виходячи зі свого досвіду й фонових знань, підхожі об’єкти. Вербалізована назва категорії задає певні умови й обмеження та відіграє важливу роль, однак певною мірою спотворює ті реальні процеси, що їх прагнуть дослідити експериментатори. Річ у тім, що в реальній ситуації, коли суб’єкт намагається розв’язати завдання чи досягти мети, такі пошуки відбуваються не конче через вербалізоване формулювання (проговорене чи ні). Таку пошукову діяльність справді можна вважати, в певному сенсі, категоризацією, однак не варто, на наше переконання, скеровувати зусилля на пошуки “загальнішої теорії категоризації”, яка охоплювала б звичайні й спонтанні категорії.

Отже, так звані “спонтанні категорії” було введено в науковий дискурс як новий вид категорій – контексто-залежних, ситуативних, неусталених ментальних класів об’єктів, що їх мовці конструюють в оперативному порядку, відштовхуючись від своїх цілей у конкретний момент часу. Ми показали, що до справді спонтанних слід зараховувати категорії “одноразові”, прив’язаними до конкретних ситуації, мовця й моменту часу. Такі категорії мають нульову ступінь типовості. Натомість категорії із такими самими назвами, що їх використовують як об’єкт дослідження на групах респондентів у психолінгвістичних експериментах, є типізованими відповідниками спонтанних категорій. Вони спираються на повторюваний досвід і відносно усталені структури знання мовців. Позаяк за тією самою назвою приховується надто широкий, неоднорідний й інколи непередбачуваний спектр змінних величин, дослідження типізованих варіантів ad hoc категорій можуть бути продуктивними лише за дотримання жорстких умов проведення експериментів та розуміння природи досліджуваних явищ. Такі класи об’єктів фундаментально відрізняються від звичайних категорій, через що навряд чи варто прагнути охопити їх разом із звичайними категоріями однією загальною теорією категоризації. Щоб уникнути плутанини, слід чітко розмежовувати термінозначення для різних типів категорій та обрати назви, які відбивають суть позначуваних явищ. Насамкінець, доцільно поставити питання про виправданість вживання терміна “категорія” в цих назвах, адже він традиційно передбачає наявність класифікації чи критерію, тоді як “спонтанні категорії” мають ситуативну природу. Окреслення їх як категорій, а не, наприклад, класів чи груп, підштовхує дослідників розглядати їх спільно зі звичайними категоріями.

Отже, “спонтанні категорії” – це специфічний, гетерогенний набір різних класів об’єктів, які охоплюють широкий діапазон категоризаційного простору від усталених категорій до випадкових груп об’єктів і потребують докладнішого аналізу.

Література:

1. Abdel Rahman R. The dynamic microstructure of speech production: semantic interference built on the fly / R. Abdel Rahman, A. Melinger // *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. – 2011. – 37(1). – Pp. 149-61.
2. Barsalou L. W. Ad hoc categories / L. W. Barsalou // *Memory & Cognition*. – 1983. – 11. – Pp. 211-27.
3. Barsalou L. W. Ad hoc categories / L. W. Barsalou // *The Cambridge Encyclopedia of the Language Sciences*. – New York: Cambridge University Press, 2010. – Pp. 87-88.
4. Barsalou L. W. Deriving categories to achieve goals / L. W. Barsalou // *The Psychology of Learning and Motivation: Advances in Research and Theory*. – San Diego, CA: Academic Press, 1991. – Vol. 27. – Pp. 1-64.
5. Barsalou L. W. Ideals, central tendency, and frequency of instantiation as determinants of graded structure in categories / L. W. Barsalou // *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. – 1985. – 11. – Pp. 629-54.
6. Cech C. J. Multiple congruity effects in judgments of magnitude / C. J. Cech, E. J. Shoben, M. Love // *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. – 1990. – 16. – Pp. 1142-52.
7. Chrysikou E. G. When shoes become hammers: Goal-derived categorization training enhances problem-solving performance / E. G. Chrysikou // *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Performance*. – 2006. – 32. – Pp. 935-42.
8. Goldstone R. L. Concepts and Categorization / R. L. Goldstone, A. Kersten // *Handbook of Psychology*. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2003. – Vol. 4. Experimental Psychology. – Pp. 599-621.
9. Vallée-Tourangeau F. Strategies for generating multiple instances of common and ad hoc categories / F. Vallée-Tourangeau, S. H. Anthony, N. G. Austin // *Memory*. – 1998. – 6. – Pp. 555-92.